

TOKAT, Türkiye'de Karadeniz bölgesin'n orta kısmının iç kesiminde yer alan v i l â y e t merkez i olup, 40° 18' şimal arzında ve 36 34' şark tülünde bulunur. Şehir, oltasından Yeşü-Irmak'ın geçtiği şark-garp istikametinde Kazova (bu havalinin Ortaçağ'daki adı: *Da~ zimonitis*) cenubundaki dağlar arasından inen bir derenin iki yamacında kurulmuştur. Şehir içindeki kısmına Behzad deresi denilen bu dereye, Tokat suyu yahut Kuıl-îniş deresi adı da verilir. Bu isim, Çamlıbel geçidi (1.645 m.)'ni aştıktan sonra, tekrar Tokat 'in cenubundaki tepelere tırmanan Sıvas-Samsun caddesinin Yeşil-Irmak vadisine (Kazova) inmeden önce aştığı geçidin (1.150 m.) adında da geçer: şu halde Tokat'ın eskiden beri işlek bir yolun Yeşil-Irmak vadisine açılış yeri yakınmda kurulmuş olmasında, Behzad deresi vadisinin so! yakasında dik yamaçlarla yükselen Tokat kalesinin mevcudiyeti de müessir olmuş görünmektedir. Tokat önünde ovaya inen yol, burada bir yandan Yeşil-Irmak'ın cenubunu boylayarak, garpta Zile (62 km.)'ye ve oradan Anadolu içlerine doğru uzanırken, ana cadde, ovanın şimal kenarını garba doğru tâ-kib edip, Turhal (48 km.)'a ve daha ötede Amasya-Samsun'a, ayrıca Çorum-Kastamonu ve istanbul istikametine doğru uzanan kollar ile devam etmektedir. Kızıl-İniş geçidinden Tokat önünde Yeşil-Irmak vadisine inen yol, her ne kadar bu vadi boyunca şarka doğru düzenli bir güzergâh olarak Almus (36 km.) 'tan öteye geçmezse de, Tokat'ın 9 km. şar-kındaki şimdiki Gümenek köyünün civarında Almus yolundan ayrılan başka bir işlek yol, Şîmâl-i şarkîye doğru uzanarak Gökdere üzerinden Kelkit vadisine inmekte, bu vadi boyunca şarka (Reşadiye, Suşehri ve daha ötede Erzincan-Erzurum)

yahut garba (Erbaa, Taşova, Lâdik...) ya da Niksar üzerinden doğ-rudan-doğruya Karadeniz kıyısında Ünye 'ye inmektedir. Buna göre, Tokat, hem eskiden beri işlek yollar üzerinde bir düğüm noktası olmuş, hem de müdâfaaya çok elverişli bir yere sahip bulunmuştur. Tokat şehri, Behzad deresi boyunda, yüksek olan cenup kesiminden, şimaldeki Yeşil-Irmak kavşağına doğru uzanmaktadır. Cenûb-i garbisindeki Hisar tepesi (Kale) deniz seviyesine göre 750. m.'ye yükselmekte, şehrin yukarı kesimi 710 m.'den başlamakta, aşağı kesimde ise 610 m.'ye kadar inmektedir. Şehrin önündeki Yeşil-Irmak köprüsünde irtifa 595 metredir. Tokat şehri, birisi cenupta (yüksek kesim), ikincisi ortada, üçüncüsü şimalde (aşağı kesim) olmak üzere üç boğum hâlinde kümelenmiş bulunmaktadır. Son yıllarda büyüyen şehir için hemen-hemen tek gelişme sahası şimaldeki ovadır. Buradaki zeminin meyli az, yerleşme daha kolay ise de, alüvyonlu tabanı zelzele bakımından pek sağlam sayılmaz (zâten Tokat, geçmişte de müteaddit yer sarsıntılarına uğramış olup, bunlardan 1939 ve 1942 'de olanları şehre mühim zararlar vermişti). Cenuptaki vadi boyundaki kesimlerde yerleşme sahası birden dikleşen yamaçlara dayanmakta olup, ayrıca sel tehlikesi de bu kesimleri tehdit etmektedir. Behzad deresi yatağı ıslâh edilmiş olmakla beraber, sel tehlikesi tama-mıyla önlenmiş sayılmaz. Umumiyetle eski mahalleler şehrin yukarı kesiminde, kale etrafında kümelenmekte, yeni mahalleler ise, Yeşil-Irmak 'a doğru uzanmaktadır. Şehirde cenuptan şimale doğru büyük bir cadde uzanır (Gaziosmanpaşa caddesi); buna dik olarak bâzı caddeler de açılmış bulunmaktadır. Bu caddedeki evlerin dışında kalanlar, dar ve eğri -büğrü sokaklar boyunca sıralanır. 1967 yılında Tokat, belediye

sınırları içinde 53 mahalleye ayrılmış olup, şehirde 10.433 e" vardı. Bunların 9.380'i ahşap-kerpiç olup, beton yapılar 200'ü bulmuyordu. Fakat, daha XVIII. asırda Pococke'un hayretini çekmiş olduğu gibi, civar şehirlerde toprak damlı evler yaygın iken, Tokat 'ta Avrupa şehirlerindeki meskenlere benzeyen kiremit örtülü evler hâkimdi.

Şehrin iş ve oturma semtleri bugün kesinlikle ayrılmış görünmez. Ancak, ticarî faaliyetlerin ağırlık merkezi, şehri boydan-boya kesen caddenin şimal kesiminde, Gaziosmanpaşa Lisesi civarında Meydan (Meydan veya Hâtuniye Camii buradadır) adı verilen bir

Tokat (Umûmî Görünüş.)

Tokat Kalesi

„*s i-' ■

!*»

• 'Y'y

.» V r

»''; ,s*

..**-

:*X&.

•Tî-

«Bi ^t2j

:

*** •.&-.&-■

•*■-■-

â^

MN^^-

^f*^ " "

*

E9

&£

etmiş olup, ateîye işlerinde de çeşitlilik görülür, Geçen asır sonlarında bile Tokat 'in inhisarında bulunan bakır eritmee-i-liği ve bunun geliştirdiği diğer san'atlar (kazancılık v.b.) gerilemiş olmakla beraber, yine de/küçük san'at olarak canlılığını mubâ-faza etmiştir. Eskiden çok faal olan pamukla, ipekli dokumacılık ve boyacılık da büyük sanayi rekabeti yüzünden gerilemiştir. Önce-leri çok meşhur olan dericiliği gerilemiş olmakla beraber, yine de ham deri işleyen imalâthaneler mevcuttur.

Tezgâhlarda yatak çarşafı, peçete, bez dokunmakta, yazma .yapılmakta, şehirde tamir atelyeleri bulunmakta, tahta işleri yapılmakta ve şarap çıkarılmaktadır. Şehre gerekli olan elektrik enerjisi, 1966 'dan beri işletmeye açılmış olan Almus barajından sağlaemaktadır. Şehrin su ihtiyâcı eski kaynaklardan alman suya ysnüeiinİD eklenmesiyle kuvvetlendirilmiştir. Pervaaebey Dârüşşifası 'nda(GSk-Medrese) 1926 'da açılmış olan Tokat Müzesi'nde Roma-Selçuk-Osmanb eserleri, eski paralar, kitabeler, mahkeme^ si-çilleri v.b. bulunmaktadır.

Tokat şehrinin nüfûsa, XIX. asır sonlarında 30.000 (Cninet;—40.000 (*K^rnüs al-a'lam*) olarak tahmin ediliyordu. Cumhuriyetten son-r»s 1927 'de yapılan sikk tahrirde şehrin nüfûsu 20.430 oUrak tesbit edilmişti. Bu nüfua epeyce bir zaman hemen-hemen sabit kalmış (1935: 21.261 1940: 21 44" \ hattâ gerilemiş (1945 20,078); ise de, soara belirli bir hızla artmış (1950 : 21. 666 ; 1955 : îö-66' i *96o : 38.654; 1965: 37. 368) ve nihayet 1970 sayımı nsn ilk netî çelerine göre, 44.825 *i bulmuştur.

Tokat çevresinde elverişli iklim şartları, ziraî mahsûlleri çeşitlendirmektedir. Tokat meteoroloji istasyonunun kayıtlatma göre, ea soğuk ayın ortalama

sıcaklığı $1^{\circ}5$, es sıcak ayıa $22^{\circ}2$, yıllık ortalama sıcaklık 11.6° , yıllık yağış yekûnu (ortalama) 461 mm,, yağışlı günler sayısı 92 olup, yağışların mevsimlere dağılımı -

Uzunlukları, % ile şöyledir: kış 30,9, ilkbahar 34, yaz 14,7, sonbahar 20.4. Kar yağışlı günlerin ortalama sayısı 10. yerin karla örtülü kaldığı günlerinki ise, 20'dir.

Tokat şehri, mesahası 9.958 km.2 olan bir vilâyetin merkezidir. Vilâyet nüfûsa, 1970 sayımının ilk neticelerine göre 544.442 'dir (kilometre kareye düşen ortalama nüfus 54).

Tokat vilâyetinin kazaları Tokat, Almus, Artova, Erbaa, Niksar, Reşadiye, Turhal ve Zile olup, köy sayısı 676 'dır. Tokat merkez kazasının mesahası 1.968 km.2, nüfûsu 104.393, köy sayısı 116 'dır. (T.H.)

Tarih. Tokat, Anadolu 'da, eski çağlarda da zaman zaman ehemmiyet kazanmış bulunan tarihî bir şehirdir.

Tokat bölgesi, önceleri *Pontus Calctikos* sonra *Pontus Polemmomiakos*, daha sonra ise, *Armenia Secunda* adlarını taşımakta idi. Hititlerin bu bölge ile ilişkileri bulunduğu kesinlikle söylene bilirse de, eski Pontus ve bâzan Kapadokia devletleri topraklarından sayıldığı ve onlara tâbi olduğuna hakkında tarihî kayıtlar mevcuttur.

Ancak, bu bölgedeki daha eski bir yerleşme yerinin, bugünkü Tokat 'ın 9 km. şimal-i şarkisinde Gümenek (Komana Pontica: eski adı Komanat) adını taşıyan köy olduğuna muhakkaktır. Burası Ermeni kadın ilahesi

Anaîteg 'ten menşe'ini alan Enzo-Ma kültü ile meşhur idi ve geniş bir bölgede hâkimiyeti tanınan rahip, Pontus kralından derece itibarıyla hemen sonra geliyordu. M, s. 34'te, Komana Pontus kıratlığının Roma hâkimiyeti altına girmesi neticesinde, bir Roma eyâleti hâline gelen

Pontus eyâletine bağlandı. Mit-hridates zamanından itibaren, üzerinde Koma-non yazılı paralar mevcut idi. Komana 'da 300'den fazla mâbed olduğu ve buralarda EEZO mezhebi âyinlerinin icra edildiği bilinmektedir. Bu civardaki höyük üstünde böyle bir mâbed harabesi müşahede olunmaktadır. Ancak, diğer kalıntılar çok bozulmuş bir haldedir.

Komana Pontica 'nın çok meşhur bir yer olduğu devirde, Tokat'ın bugünkü yerinde, Ramsey'e göre (*The Historical Ceograph of Ada Minör*, London, 5890, s. 329), ^Dazimon denilen bir kale vardı ve rivayete göre, bu kale Komana'daki Enzo âyinlerinden nefret eden hıristiyanların hicret etmesiyle meydana getirilmişti. Bu kale, daha sonra, Bizans imparatorluğunun komşuları ile yaptıkları savaşlarda da ehemmiyet kazanmıştı.

Tokat adınının menşe'i hakkında muhtelif rivayet ve görüşler vardır : Hüseyin Hüsâmed-din (*Amasya tarihi*, II, 120 v.d.), bu bölgenin ilk sakinleri olup, Turânî bir asıldan ge4

©â TOKAT.

başlamaları üzerine ve Malazgirt zaferinden sonra, Tokat bölgesi tamamen Türk hâkimiyetine geçti. Sultan Melrşah 'ın kumandanları 1073 senesi sonlarında Sivas'ı kuşattıkları zaman, bu kalenin kumandanı Nikolag Tokat kalesi kumandanı Rominos 'un yanına kaçmış, fakat Karatekin, Savlî, Sulî gibi Türk kumandanlarının ve bilhassa Emîr Dânişmend 'in baskısı neticesinde Tokat 'ın da dâhil bulunduğu bölge Türklerin eline geçmişti, Bununla beraber. Sultan Alp Arslan'ın ümerâsından olan Emîr Dânişmend'in Malazgirt savaşına iştirak ettiği, sultan'ın bu muvafakiyetinden sonra, kendisinin Kayseri, Sivas, Niksar ve Amasya ile birlikte Tokat bölgesini fethetme'mur edilip, sonradan bu havalinin

kendisine verildiğine dâir tarihî rivayet yanında* bu havalinin yine Alp Arslan ümerâsından olan Emîr Tutak ve Emîr Artuk tarafından fethedilmiş bulunduğu rivayeti de vardır (krş. mad.

DÂNİŞMENDLİLER!. Tokat bütün Dânişmendliler devri boyunca bu beyliğe bağlı kalmıştır. Nizâmeddin Yağıbasan (saltanatı 1142—1164) tarafından yaptırılan medrese (Yağıbasan Medresesi, Çukur Medrese)³ Tokat 'ta Dânişmendliler devrinin bir hâtırası olup, Selçuklulardan İzzeddin Keykâ-vus II. zamanında (645 = 1247) tamir edilmiştir, krş. Halil Edhem, ayn. *makale*, s ne 5, sayı 34, s, 587 ; Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı *Kitabeler*, İstanbul, 1927, s. 3 v.d.). Selçuklu hükümdarı İzzeddinKılıç Arslan II.(saltanatı 1156 —1192 \- memleketi oğulları arasında taksim ederken, Tokat, büyük oğlu Rükneddin Süleyman Şsh II. 'a isabet etmişti. Selçuklu devleti zaafa uğrayınca, Baba Jlyas Horasânî müridie-rinden Baba İshak Keferrûdî'nin hatmiye ve mülrit ş'i'î akîde'lerini yaymak Ü2e;e giriştiği harekete, bâzı böigeieıdeki gibi, 1239 'da Tokat civarındaki müridieri de katılmıştı. Selçuklular devrinden kalan eserler arasında, Aiâeddin Keykubâd i. emirlerinden olup, *Malik al-Zu'camâ'* adıyla mâruf Nacm al-Din Abu'İ.Kâsim-i Tuş i'nin Tokat'ın Sulu Sokak 'taki çarşısında bulunan türbesi (631 = 1234), aynı zâtın oğ'u Parvâna Sayf al-Din Hamid 'in Yeşil-Irmak üzerinde yaptırdığı, Kemer köprü diye biünsn beş gözlü köprü (648 = 1248;, yine aynı devirde kitabesinden banisi Abû Bakr b. Lokman b. Masüd olduğu anlaşılan bir zât!n, câmi-i kebîr civarında Sefer Paşa Türbesi veya Gömlekli Baba diye meşhur olan türbesi (649 = 1251) bilhassa kayda değer { kitabeleri için bk Haül Edhem, ayn. *makale*;

Uzsınçarşılıhoğlu İsmail Hakki⁴ *ayn. esr.*, tür, yer.).
len Togayitler tarafından kurularak, buranın onlara merkez olduğunu ve buraya bu kelimenin muhaffefi olan Tokat adının verildiğini iddia ederek, Togat, Tokat isimlerinin *Târih-i Al-i Danışmana*, *Nazhat al müştak* ve *Mirkât al-cihâd* gibi islâmî eserlerde Tohiye, Dokiye, Tukiya ve nihayet Tokat şeklinde geçtiğini buna delil gösterir. *Mirkât al-cihâd* müellifi Âli 'den başlayarak Uzunçarşılı 'ya kadar bir çokları, Tokat kalesinin surlu şehir mânasına gelen Toh-kat (tıpkı sursuz şehir mânasına gelen Yozkat gibi)'tan neş'et ettiğini ileri sürerek, bu görüşü destekler görünmektedirler (krş. Haili Edhem, *Anadolu 'da islâmî kitabeler*, *T O E M*, sene 5,nr. 34, s. 576 v. dd.). Evliya Çelebi ise, Tokat kelimesini çeşitli şekillerde îzâh ederek, Tokat kalesini 'Amâlîka kavminden Dok-'âd adlı efsânevî bir kahramanın bina ettiğini söylediği gibi (*Segakat-nâme*, V, 54.), Arabistan 'da bu kaleye Dökât (bakla gibi bir nebat olup, bu bölgede çok yetişir), Acem'de Kân-cü (arpa vilâyeti mânasına), eski Türklerde Tok-at denildiğini, Ermeniler tarafından da Tohat tesmiye olduğunu

kaydeder (*ayn. esr.*, V, 56). Gerçekten kabul edilmesi daha kolay olan bu sonuncu şeklin, IV. asırda imparator Thâadore 'un annesi imparatoriçe Evdoxia'nın bozulmuş bir telaffuzu olan Evtochia'dan meydana geldiği söylenir (Sa.nt Martin, *Me.m.oire sur l 'Armenie*, 1, 188).

Tokat, Bizans-İran mücâdeleleri sırasında istilâlara ve Heraklius zamanından itibaren de islâm akınlarına mâruz kalmıştır. Arap tarihçilerine göre, hicretin 89. (712) senesinde Amir Masîama'nın diğer şehirlerle birlikte Tokat 'ı zaptettiği ve yirmi sene kadar sonra da

Mu'âviya b. Hfşam'ın Kayseri ve Darendede 'den sonra Tokat ve Amasya üzerine yürüdüğü bili .nüktedir. 740 sıralarında Amir Sulaymân b. Hişâm 'in tekrar tie-geç rdiği Tokat, diğer Emevî kumandanlarıyla da hücumlarına hedef olmuştur. Bu esnada Bizans tahtında hüküm süren Ermeni sülâlesinden imparator Leon, islâm akınlarına karşı Tokat *h* müessir bir şekilde savunamamıştır. Emevîlerin inkırâzJBdsn sonra Bizanslılar Toka? çevresindeki mavkîlerini yeniden talikim etmişlerse de, çok geçmeden bu yerler Abbasî kumandanlarının (Hasan b. Kshtaba, Mâlik b. 'Abd Allah) akınla-rina mâruz kalmıştır. Nitekm Bizans kaynakları, 860'ta (hicrî 245/246) imparatorun ordusunun islâm kumandanları tarafından, Tokat (Dazi-mon) civarında ağır bir mağlûbiyet© uğratıldığını kaydederler. Buna, Abbâsîlerin hizmetinde bulunan birçok Türk ümerâsının akınları tâkib etti. Selçukluların Anadolu'yu fethi I

TOKAT. 463

XII, asır ortalarından itibaren Anadolu Selçuklu devletini hâkimiyetleri altında bulunduran İlhanlılar, Tokat ve Erzincan emirliğini Muîmiddin Süleyman Bey'e vermişlerdi, 1276 'daL_ Tokat ernîri Nureddin Cifarîldir (krş. Hüseyin Hüsâmeddin, *ayn. esr.* II. 412). Mamafih az sonra, Amasya 'ya tekrar Seyfeddin Torumtay Bey hâkim olunca Tokat, son Selçuklu hükümdaıların birbirieii ile mücâdeleleri devrinde muhtelif emirler tarafından idare edildi. Bu şehirdeki Alaca Meseid 'in avlusunda mevcut ve bu senekre âit bir tarihçeyi hâvi Alaca Çeşme Kitabesi 'ndeki Kara Arsian Bey (Gjyâseddin Keyhusrev III.'in de ismini taşıyan kitabe için bk. Uzunçarşıhoğlu İsmailHakkı, *ayn. e\$R.,s.\$*) ile aynı şekilde Gıyâ-seddtin Mes'ud ti. 'un birinci saltanatı devrine âit olup, sonradan Abmed Paşa

mescit v® türbesi diye anılan ve bugün Ali Paşa Camii karşısındaki sokak içinde bulunan 687 (1288) tarihli hankâh ve mescidin banisi Abu'I-Şams b. al-Husayn adındaki zat da, herhalde bu emlilerden idi. Ayrıca Bahçe Kapssı diye anılan Sümbül Baba Zaviyesi 'sin banisi Hacı Sümbül b. Abdullah ile Namazgah denilen semtte bugün Halef Gâzî Zaviyesi diye bilinip, 691 (1292) tarihli kitabesinde *Dar al-Um va'l-'a-mal* olarak zikredilen eserin banisi Halef b. Süleyman da, Tokat 'm bu devredeki idare ve ilim adamlarından görünmektedirler. Bunlara ilâveten Tokat 'ta Anadolu Selçuklularının hâtırasını taşıyan sonuncu eser, Âlâeddin Key-kabâd III. devri ricalinden olup, muhtemelen defterdarlık mevkiinde bulunmuş olan Afadül-a2.iz b. İbrahim tarafından 700 (1300)'de yaptırılan ve bugün Alaca Meîcid denilen (Evliya Çelebi, *Seyahatname*, V, 58) Alaca Cami veya Küçük Minareli Camidir.

Tokat, XIV. asrın ortalarından itibaren doğ» redandoğEuya İlhanlılara tâbi oldu ve Amasya, Canik. Çorum ve Karahisar-î Şarkî, Kay-seriyye, Yozgat bolgelesiyle bitlikte Aadoiu eyâletini teşkil etti. Bu sırada Babaîlerin bu bölgedeki nüfuzu yemden kuvvetlenmiş ve bilhassa ilhanlı hükümdarı Sultan Muhammed Hudâbende nesıünda itibar görüp, h&a elçisi dernekle de şöhret k&zanmış bulunan Tokatlı Barak Baba, Tokat ve Amasya havâlisinde kalender-meşreb hareketleri ile büyük bir huzursuzluk yaratmıştı, ilhanlıların Tokat'taki hâkimiyetleri devrine âit eserlerden biri, 704 (ÎJ04) tarihli Koyarı Baba Türbesi sırasında bulunup, kitâbssinde Sultan Muhammed Oicaytu Han adını belhten Şeyh Şihâheddin Çeşmelidir. Banisi, Selçuklu ümerâsından Mee-deddin'Muhammed Atabek'in

kölelerinden biridir. Ayrıca, Tokat'ta bu devre âit olan diğer

eserler arasında şunlar zikredilebilir: şehre girişte, İlhanlı emirlerinden birine âit 7*3 (1313) tarihli Nureddin Santimur Türbesi; aynı devre âit olup, 717 (1317) tarihini taşıyan ve halk arasında Ahi Muhyiddin Türbesi veya Abdüimuttalib Tekkesi olarak da bilinen 'Abd Allah b. Muhyi Türbesi ile İvaz Paşa mahallesinde yine aynı tarihli 'Aceb Şir Türbesi.

T o k a t e i v â r ı , 717 (1317)'de İlhanlıların Rum eyâleti valisi Timurtaş 'm Amasya hâkimi ile bir savaşına da sahne olmuş, ancak ertesi yıl o, Sivas'a çekilerek Tokat emirliğine Fahreddin Muhammed Bey getirilmiştir H. Hüsâmeddin, *ayn. esr.*, s. 479 v. dd.), Bü duFum, Timurtaş'm 727 { 1327)'de Mısır'a kaçması ve Ebû Sa'îd Bahadır Han'm 1335'te vefatı ile, Anadolu 'nun İlhanlı emirleri arasında pay-laşılmasma kadar de?am etmiştir. Bu tarihten itibaren Tokat, Eretna Bey (Köse Peygamber) 'in kâkîmîyetî altına geçti. İlk zamanlar, Tokat emîri olan Şeyh Hasan Sagîr 'in gözdesi Sübükteyoğlu Muhzibeddîn Ulu Bey 'in kendisine tâbiyetini kabul etti isa de, sonradan onu oradan alıp, Tokat'ı Amasya emîri Zeyneddin Tuli Bey 'in uhdesine verdi. O da ofiu Tâceddin İbrahim Bey 'i oraya gönderdi. Bu «onuncu Ahî Tâyi denmekle mâruf olup, Tokat taki Ahî Tâyi zaviyesi bunun adına izafe edilmiştir. Eretna Bey'in 753 (i352)'de vefatı sırasında da bu zat Tokat emîri bulunuyordu. Oğulları arasındaki mücâdele esnasında ise, bir aralık Sadreddiri Süleyman Şah Tokat emîri oldu. Ancak, umûmî vali Sivas merkezi ve Amasya mülhakatına hâkim olan Hacı Kutlu Sah idi. Karamanoğlu Süleyman Bey ile mücâdelede, Konya'dan çıkarılarak tekrar Sivas 'a dönüşünde eski nüfuzunu

kaybettiği ve Halfet-oğlu Süleyman Bey 'in Amasya'ys aldığı sırada, Tuli Bey-zâde İbrahim Bey de Tokat *a hâkim olmuştur. Bunların ikisi de Eretna-oğlu Fsbreddin Mehmed Bey'e itaat etmekte idiler. Halbuki Amasya'da olduğu gibi, Tokat 'ta da Hacı Kutlu Şah taraftarları çoktu ve bunların başında gelen Kâvullu aşiretinden Kâbiî-zâde diye tasman Celâieddin Mehmed Bey, hamisinin desteği sayesinde Tokat emîri oldu (1357). Hacı Kutlu Şah ile oğlunun, Karansan-oğla Âlâeddin Ali Bey'e karşı mağlûb ve maktul olmalarından sonra (1361), bir müddet daha Tokat beyi olarak hüküm sürdü. Hacı Kutlu Şah 'in diğer oğlu Şâd-Geldi Paşa'ın Amasya'da, Eretna-oğlu memleketine tâbi olmayarak kurduğu müstakil beylik, çok defa Tokat'a da hâkim oldu (krş. Hüseyin Hüsâmeddin, *ayn. esr.c* III, 70). Nitekim, 1373'te .tanzim ettiği vakfiye404

TOKAT.

sinde emlâkini Tokat 'taki Şeyh Evren zaviyesi masraflarına vakfeden Tokat beyi Süleyman Şah-oğlu Elhac Tâceddin Ahmed Bey, kısa bir süre sonra vefat ettiği zaman, Eretna -oğlu Alâeddin Ali Bey burayı kendi bölgesinden sayarak Tokat 'a veziri Hoca Yakut Bey 'i göndermiş, fakat Tokat âyânı ve halkı, bu zâtı kabul etmeyerek, Hacı Şâd-Geldi Paşa tarafından Tokat beyi tâyin edilen Kadı İmad-oğ-lu Şeyh Necibeddin Musa Bey 'i tanımışlardı. Bu suretle Eretna-oğulları devleti, AH Bey idaresinde tamamıyla parçalanmış bir manzara göstermekte idi. Kayseri 'de evvelâ kadı sonra Eretna-oğlu'na vezir ve nâib olan Kadı Bür-haneddin* Amasya, Sivas, Kayseri ve Tokat ümerâsı arasındaki mücâdelelerde kendi kuvvet ve ağırlığını göstermiş, Tokat kalesi kumandanlığında bulunaa Mukbil ve Şeyh Neeib arasındaki rekabete karışarak, Tokat kalesini

muhasara eden Hacı Şâd-Geldi 'ye karşı harekete geçmişti. Bu devirde Eretea-eğlu Ali Bey 'in Tokat çevresindeki hâkimiyeti devrine âit bir eser, Turhal 'a bîiğli Daziya köyünde kitabesi 777 (1375) tarihîni taşıyan, sonra da Kadı Bürhaneddin devrinde yenilenen ve bânîsi Hacı Lu!u b, Abdullah olan bir zaviyedir (tafsilât için bk. 1. Hakkı Uzunçarşılı, *Sivas-Kag-seri ve dolaylarında Eretna devleti, Belleten*, Ankara, 1968, XXXII, 184). Kadı Bürhaneddin, 1381 sonbaharında başlıca hasmı Hacı Şâd-Ge!di Paşa 'yi mağ'ûb edip ortadan kaldırarak, hükümdar oldu. ilk iş olarak, Tokat bölgesinden Gozler-oğln, Köpek-oğlu, İnal -oğlu ve Şeyh Necsb gibi emirleri bertaraf etmeye veya kendisine bağlamaya çalıştı.

Kadı Bürhaneddin, öaee Şeyh Naeib 'in yerine Şeydi Hügam'ı Tokat emirliğine tâyin etti ise ds, Necib 'in kendisine itaati üzerine onu yerinde bıraktı. Bilâhare Amasya beyler -bayisi Ahmed Paşa nezdine elçi olarak gönderdi. Nscib hapsedilince bizzat kendisi Tokat üzerine hareket ve Amasya hayalisini yağma etti. Sivas-Tokat-Amasya havâlisinde, mahallî ümerâ ile Kadı Bürhaneddin arasındaki mücâdeleden bezen halk, Yıldırım Baye-zid 'e tâbüyetim arsetfci; o da. bu teklifi kabul ederek, Sivas, Amssya ve Tokat'ı s392'de zaptetti (Hoca Sa'deddin, *Tâc al-iavârih*, 1,133 v.d.; Neşrî, *Cikannümâ*, î, 320; krş. Hammer, *Osmanlı devleti tarihi*, 1, 269).

Kadı Bürhaneddin'in Ak-Koyunlu emîriKara -Yülük Osman Bey'e mağ'lûb ve maktul düşmesinden sonra, Tokat beyliğine Ogrnanlılar tarafından Torumtay.zade Kaya Paşa getirildi (H. Hasâtt.'TddİE, *agn. esr.*, III, £56). Tokat '1 Dar aî-Naşr diye adlandırılan Bayezid!., Evliya Çelebi 'ye göre, burada para da bastırmıştı.

Kara-Koyunlu

beyi Kara-Yusuf, Bayezid I.'e iltica edince Tokat kalesine kapatılmıştı. Anadolu seferi sırasında bu kaleyi kuşatan Timur, Yıldırım Bayezid 'in Tokat derbendlerini tutması üzerine, Kayseri tarafına doğru gitmişti. Ankara savaşı (1401) 'ndan sonra Amasya ve Tokat, Çelebi Sultan Mehmed'in idare merkezi oldu. Şehzade, zamanzaman yazlarını Tokat 'ta geçir. di. Bu sırada İsfendiyarzâde Kötürüm Bayezid Bey, yeğeni Kara Yahya 'ya Amasya ve Tokat'ı verip, onu mühim bir kuvvetle bu tarafa gönderdi ise de Tokat civarında vuku bulan savaşta yenilen Yahya, Tosya 'ya kaçtı. Çelebi Mehmed, Tokat taraflarında derebeylik kurmak isteyen İnal-oğıu Tâceddin İbrahim, Gözler-of lu ve Köpek-oğıuları gibi kısmen göçebe aşiretlere dayanan ve Tf'mur'un himayesine güvenen âsîlerle uğraşıp, bunları beıtaraf etti (tafsilât için bk. Hoca Sa'deddin, *agn. esr.*, ' , 198 v.dd.). Babasının ölümünden sonra [bk. mad. BAYEZİD I.] Tokat ve Amasya 'yi merkez ittihaz eden Çelebi Mehmed, Amasya muhafızlığına Tokat beyi Kutlu Paşa'yi, onun yetine de Bi-car-oğıu Nureddin Hamza Bey İ ^ . Tokat 'ta medfun olan bu zâtın mezar teşı hâlen müzede bulunmaktadır) tâyin etti. 821 (1418) senesinde Tokat ve Amasya havâlisinde büyük bir zelzele olduğu ve şehir halkının üç ay kadar çadırlarda kaldığı bilinmektedir (Hoca Sa'deddin, *ayn. esr.*; krş. H.Hüsâmeddin, *ayn. esr.*, III, 193'!. 1419 senesi başlarında, Çelebî Sultan Mehmed 'in Düzmece Mustafa gaüesiyle meşgul olduğu bir sırada, İnal-oğıu İbrahim Bey'in oğıu Yâr Ali Bey, birdenbire Tokat'ı basarak Bicar-oğıu Hamza Bey 'i kaleye kapanmaya mecbur etti Amasya muhafızı olup, Melik Gazı ün vâniye meşhur İsmail Bey 'in mühim bir kuvvetle gelmesi üzerine Yâr

Ali Bey kaçtı, Tokat kurtuldu. Bu devirde Tokat 'ta bizi imâr faaliyetleri görülmektedir, Bogün de mevcut olan Hisâriye Medresesi 'nin. Bayezid Paşa'nın kardeşi Zahîrüddin Emir Hisar b. Emîr Yahşi tarafından 814 (1411)'te yaptırıldığı kitabesinden anlaşılakta isa de, asıl Hisâriye Medresesi 'nin Tokat 'in hâricinde Hae dağı eteğinde inşâ edilmişken, sonra harab olması ile yerine şimdiki medresenin yapıldığı ve kitabenin de buraya getirildiği bilinmektedir ,Uzunçarşılıoğlu İsmail *Hakkı, Kitabeler, s. 69 v.dO.815* (1412/1413) Senesinde Biearog'u Hamza Bey tarafından yaptırılan mescidin kitabesi ise, aynı zamanda bir vakfiye mâhiyetinde olup, yanındaki türbe ile birlikte, Çelesî Suitan Mshtned'in iik devrine âit eserler arasındadır (bk. Halil Edhem, *agn. esr., s. 734 v. dd.*; Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *ayn. esr.,».* 20 v. dd.). Keza, Horos-oğlu hsss) yanında Horosoğlu türbesi denilen ve bir âise

TOKAT. 4*S

türbesi vasfını taşıyan Pîr Ahmed Bey türbesi

(8*3=i4JO de yine bu devre aittir.

Murad 11. devrinde Menteşe beyliğinin fethini müteakip, Menteşe-bğlu îlyas Bey 'in Ahmed ve Üveys adındaki iki oğlu, Tokat 'taki Bedevi Çardak hapishanesinde iki sene (1424 — 1425) kalmışlardı.

Daha sonra, 144.1 'dede, Se mendire kalesi muhasarasında esir edilen Vılk -oğlu 'nun iki oğlu, Tokat kalesinde tutulmuşlar ve bilâhare sadrâzam Halil Paşa'nın kardeşi Bolu beyi Mahmud Çelebî 'ye mukabil serbest bırakılmışlardı. Bu arada. Kara-Koyunlu hükümdarı İskender Mirza, Timur- oğullarından Şâhruh Mirza 'ya karşı Hoy ve Selmas taraflarında mağ-lûb olunca, Tokat 'ta kışlamak müsâadesini pâdişâhtan istemiş ve 1430/1431 kışını burada geçirmişti. Ancak, adamlarının

civar köylere zarar verdikleri, Amasya valisi Yürgüç Paşa tarafından Sultan Murad'a bildirilince, Anadolu beyler beyi Timuçtaş-oğlu Umur Bey Tokat taraflarına gönderilmiş ve iskender Mirza'ya pâdişâhın git emrini bildirerek Tokat '1 terk etmesi sağlanmıştı (Hoca Sa'deddin, *ayn. esr.*,348 v.dd.). Tokat'ta bu devirde,Tokat beyler-beyi Balaban Paşa ile Varna meydan savaşındaki yararlığından dolayı Tokat beyliğine getirilen Ali Bey'i bilhassa zikretmek gerekir. Murad II. devrinin Tjkat taki mühim iki eseri ise, Yürgüç Paşa tarafından 838(1435 de yaptırılan ve Paşa Hamamı denilen hamam tafsîlât için bk. Uzunçarşılıoğlu ismail Hakkı. *ayn. esr.*, s. 25 v. dd,) ile, bu devir vezirlerinden H_e1 İvaz Paşa 'nın İvaz Paşa mahallesinde yaptırdığı camidir. Üzerinde Fâtih devrine ait (878 = 1473^ kitabe bulunan mühim bir eser de, Kazancılar 'da, Sultan Hamamı yakınındaki mescid olup, Haydar b. Muhammed al-Hâc Tarhâni tarafından yaptırılmıştır; burası, Hacı Tarhan Mescidi adını taşımaktadır. 859 (1455) tarihli elimizdeki ilk Tokat tâS1-rir defteri, bölgenin çift ve bentiâk kanununun tâdilini öngördüğünü belirtirken, Tokat vilâyeti ve talîlerinin, yâni buraya mülhak ve muzaf olan bölgenin evvelâ, çeşitli idarî, kazâi veya kavmi taksimatını aksettirmektedir. „Vilâyet-i Tokat" tâbiri ile, Amasya'yi hâriç tutan fakat, Sivas ve daha bir takım yerleri ihtiva eden bir sancak ve Rum eyâletinin (Rumiyye-i Sug-ra eyâleti, yâni Sivas, Tokat ve Amasya baş ta olmak üzere) başlıca livası anlaşılmıştır. Bu tahrir defterinde, Tokat 'a bağlı iriliufakh bölgeler için *nahiye, divan, vilâyet, cemâat* olmak üzere dört türlü idarî taksimat 1stı âhı kullanılmaktadır. Tokat, Sivas, Turhal, Zile gibi yerler nahiye olarak

deftere geçmiş, fakat bu türlü tesmiye edilmiyenler arasında Cinei-fe, Erkilet, Gelmugad gibi o zamanlar geniş

birer idarî bölge sayılan, bugün ise küçük birer köy olan yerler de idhâl edilmiş, buna mukabil Kumgan (bugünkü Gümenek, kadîm tarihte Komana Pontica), Hirseyin-ova (Alaca), Yıldız (Yıldız-eli \ Tozanla (Tozanlı nahiyesi) gibi yerler ise, vilâyet olarak gösterilmiştir, Üçüncü ıstılah olan divan taksimatı, bir kısım köylerin bir arada ve tanınmış bir merkez etrafında idâri ve kazâi birlik meydana getiren yerler olarak bu tarihte bu bölgede Kazâbâd (divan-ı Kazâbâd tâbi-i Tokat) ve Venk 'divan-ı Venk tâbi-i mezbur)'de gömülmektedir ki, birincisi bugünkü Kazova yâni Pazar nahiyesi, ikincisi de, bugünkü Al-mus kazasına bağlı Fenk köyüdür. Yine 859 (1455) 'da, cemâat olarak Tokat bölgesinde „Turhal yürükleri cemâati" 'nin kavmî ve idarî hususiyeti mahfuz tutulmuş, sonraki tahrirlerde bn „Etrâk-ı Turhal" şeklinde gösterilmiş, ayrıca, Tokat bölgesinde Emîr-Seyyidier, İnallu gibi cemâatlar da belirtilmiştir. Fâtih devri başlarında (859=1455), Tokat şehri de şu mahallelerden tereküb etmekte idi: Hacı İvaz, Umur Hacı, Kadı Hasan, Mevlânâ Şücâ', Mûy-i Tafaân, Haîfek (?), Mevlânâ Hümam, Yaş Meydanı, Emir Hisar, Zaîm, Sultan, Kaşıkçı, Dervişân, Mevlânâ, Kapı Pınarı. Mihmâd Hâcib, Mevlânâ Ümmet, Kızılca, Kerim, Mevlânâ Seydî Muhammed, Zâviye-i Veled-i Kâb-lu, Köycüğüz, Hacı Ömer, Uzun Ali, Mekke, Hurman (?), Haraç Pınarı, Bazar-i Gerdunî, Hacı Kasab Lagar, Pîr Çelebî, Sabunhane Pınarı, Sarı Kelek, Zeynelâbidin, Seyfeddin, Çorbası, Nemtdkârân, Mevlânâ Ya'kûb, Hacı Bahtiyar, Eski Tophane, Oğlancuklu Pınar, Sofular, Alaca, Hacı İvaz Paşa, AeebŞîr,

Mevlevihane, Hamza Bey, Derviş Isâ, Lala Mahmud, Mevlânâ-zâde meseidleri mahalleleri. Aynı tarihte (859 ==1455 x» Tokat ta mevcut medreseler şunlardır: Yağlıbasan, Pervane, Mevlânâ Ümmet, Hacı Ömer, Kadı İmâd, Kadı Hasan Dârüihadîsi, Mevîânâ-zâde Dârülhadîsi. Tokat'ta 34 de hankâh mevcut olup, baş-lîçaları şunlardır: Hamza Bey, Bicâr İmaretî, Veled-i Kâblu (?L Âhî Paşa, Âhî Evren, Ahmedii Cam, Aceb-Şîr, Alemdar, Akbel Bey, Seyyid Şerefeddin, Mîr, Siinbül, Vezir. Halef, Muhyiddin Çelebî, Bum Dede, Tuğrâyî, Yuvaklıca, Misafîr Bey, Haydarhâne, Kaîenderhâne, Şeyh Gazi, Veled Çıkrıkçı, Şeyh Abdurrahman. Âhî İdris. Küçük, Dârüşşitâ, Mevlevihane, Turgay, Vecîd, Zaîm, Zinde, Ali Sipâh, Hoca Ali.

Tokat'ın, XV, asır ortalarında, kültür tarihi bakımından olduğu kadar yerleşme tarihi bakımından da zengin bulunduğu görülmektedir. Yukarıda adı geçen tahrir defterinden öğren

TOKAT.

diğimize göre, Osmanlı hâkimiyeti altına geç-tikten yarım asır sonra, Tokat'ta, cizye ödeyen 1.000 kadar hıristiyan bulunup, bunların ödedikleri cizye 4.625 akçeye balığ ve bu meblağ;, Hamza Bey 'in gelirlerine dâhil idi. Bu hıristiyanlara verilen isimler (Zekeriyâ, Gökçe, İvaz, ... v. s.), kavmî menşe'leri hakkında çeşitli görüşlere imkân verecek mâhiyettedir; bunlar Mihmad Hâcib, Pazarcık, Taş Merdiven, Kaya, Keremler, Dıraz, Hurman, Hermend ma-hailelerinde oturmakta idiler. Buna mukabil şehirde iki bine yakın müsiüman hanesi var-di. Tokat mukataası, Kıbrıs Yshudilerinden birine verilmişti.

Fâtih devrinde Tokat büyük bir felâkete uğradı: Fâtih

'in Karamsn-oğullarını ortadan kaldırması üzerine, Uzun Hasan, 875 (1471) !te, kendisine iltica edenKaî-amancğıılanm tahriki ile, başlarında Bektaş-oğlu Emir Ömer Bey ve Yusufça Mirza 'nın bulunduğu büyük bir orduyu. Diyarbakir ve Tokat taraflarına göndermiş ve ânî bir hücumla şehir baştanbaşa tah-rib edilmiştir (Hoca Sa'deddin, *agn. esr.* I, 523). Otluk-beli savaşı, Fâtih'in kısmen bu tahribe bir mukabelesidir. Tokat 'm uğradığı ba felâketin menfi neticesi, bu hâdiseden 15 sene sonraki bir tahrir kaydından anlaşılmalıdır. Nitekim, Mevlevihane ma'ıallesİFîde 859 (1455)'^a 32 mükellef hâne varken. 890 (1485) 'da sâdece 8 hâne kalmıştır; yine ev sayısı, Zaîm mahallesinde 43'ten 17*ye, Hacı lyaz mahallesinde 40'tan 19'a, Köyeüğüz mahallesinde 55'ten 21 'e. Yaş Meydan Mescidi mahallesinde 85'ten 38 'e düşmüş ve bu arada birçok mahalleler (Umur Hacı, Mevlânâ Hümmam, Emir Hisar, Derviş Isâ, Lala Mahmud, Zâviye-i Veîed-i Kâblu, Zeycelâbidin, Hacı Bahtiyar, Nemed-kârâa mahalleleri) ortadsn kalkmıştır. Her ne kadar sakinleri az olan birksç yeni mahalle (Seyyid Necmeddin, Hoca Rüs'em. Mezîd Bey. Çavlı Dese. Cemâieddin v, s.) kurulmuş ise de, Tokat şehrinin mükellef müsiüman nüfûsu 1.225 haneye düşmüş, hıristiyanlar ise, on mahallede 654 hâne olarak ksydolunmajlsrdır { krş. Başvekâlet Arşivi, *Tahrir defteri*, nr. 19, tür. yer.). Fâtih 'in vefatı sıralarındaki üçüncü bir icmal tahrir defteri (Başvekâlet Arş'vi, *Tapu defteri*, nr. 15% Tokat ve bölgesi hakkında bir takım mühim bilgiler vermektedir ; • 1482 'de Tokat, şefazâda hasları arasındadır ve Tokat'a bağlı nahiyeler: KazS-bâd (Kazova). Venk (bugünkü Almus kazasına bağlı Fenk \ Kâvurni (Kâfurni, bugünkü Almus bölgesi), Yıldız

(Yıldız-eli 'ne bağlı bölge), Cincife i, Tokst ve Niksar yo'lü üzerindeki Cincife köyü \ Tozanlu i Tozanlu bölgesi), Gelmugad (Tokat !m cenup taraflarındaki bölge). Buna bir de Komanat nahiyesini ilâve etmek gerekir ise de, şehzade haslarına âit ağnam ve niyabet resmi hesaplanırken burası dâhil edilmemiştir. Ancak, bu tarihte Tokat bölgesindeki ser-asker-îikler Tokat, Yıldız ve Tozanlu ser-askerliği ile ayrıca Kâvurni ser-askerliği olarak teşkilâtlanmıştı.

Tokat, Rumeli ve Anadolu eyâletlerinden hemen sonra teşekkül eden ve „Eyâlet-i Rum" veya „Eyâlet-i Rumiyye-i Sugra" denilen eyâletin üç merkezinden (Amasya, Tokat ve Sivas) biri ve Amasya velîahd durumunda olan şehzadeler idaresine verildiği ilk zamanlarda, ise beyier-beyilik merkezi idi. Nitekim Murad II. ve Fâtiî devirleîindeki Balaban Paşa ve Hamza Bey gibi beyler-beyileri Tokat'ta oturmakta idiler. Bu eyâletin arazi hukuku ve tasarrufu mes'eîesi, her zaman üzerinde durulan ve münâkaşa edilen bir konu olmuş, malikâne ve divanî adı ile iki türlü tasarrufun en tipik şeklinin, bu eyâletin başlıca bölgelerinden olan Tokat'ta da mevcut olduğu görülmüştür. Buna göre, arazinin Osmanlı hâkimiyetinden önceki devirlerde de, rakabesi bir kısım ileri gelen ve ümerâ sınıfından olan kimselere temlik edildiği, ancak bu temlik keyfiyetinin mutlak olmayıp, diğier haraç ve öşür arazilerinde olduğu gibi, bu türlü topraklardan da haraç ve resim alındığı anlaşdmaktadır ; yâni, bu gibi mülk sahipleri topraklarını kendileri işlemeyip, toprağın üzerinde yaşayan reayaya kiralamış vaziyette o'dukîarından reâyâ, bu türlü mülk arazinin her nevi resim ve haracını, haree-1 muvazzaf ve harâe-1 mukasemesini veya bunlara tekabül eden öşür ve resimlerini devlete, yâni onun temsilcisi obn zsim veya

sipahiye verdikten başka, ayrıca bir hisse de toprak kirası, başka bir tâbirle „îear-i ermen" olarak malikâne sahibine „öşr-ü malikâne" diye ödemekte idi ki, meselâ XV. asrine birinci yarısında Tokat tar hinde adı geçen ve Tokat'taki Horos-cğ'u hanesinin de banisi olarak bilinen Pîr Abraed Bey'in, bu bölgede-ki köylerde birçok malikâne hisselerine sâhib olduğu görülmektedir. Zîrâ bir köyün divanî hissesi tamamen veya kısmen bir timara, yâni bir veya birkaç kişinin dirliği şeklinde tasarruflarında bulunduğu gibi, malikâne hisseleri de türlü şekillerde bölünüyordu. Bir şahsın malikâne hissesi, bir vakfa, bir te'sîse vakf ve tahsis edilmiş olabiliyordu. Meselâ, Kazsbâd 'a bağlı Çöke karyesinde malikânenin sekiz hissesinden üç hissesi Tokat'taki Hacı İvaz Paşa vakfının idi. Aynı şekilde, Tokat köylerinden: Gürcü köyünün de hem malikânesinin sekizde beş hissesi, hem de tamgTOKAT. 40?

mıyle divanî hissesi, Tokat tarihinde mühim bir yeti olan Emîr Mahmud Çelebî-oğlu Emîr Ahmed Çelebî'ye aitti ve pâdişâh hükmü ile, kendisi de o sırada mütekait bulunduğu cihetle, sefer vâki oldukça eşkünci vermek suretiyle divanî hukukuna tasarruf ediyordu. Yine bu bölgedeki köylerden birinde mevcut mâ î i â n e hissesinin dörtte birinin Tokat'tafei Ve ed-i Kâblu zaviyesine vakf ve tahsis edildiği görülmektedir. Bu tahrir defterlerinden, ayrıca, h. 859 tarihinde Hankâh-ı Ahi Paşa ve h. 890 tarihinde ise Zâviye-i Âhî Paşa şeklinde geçen binayı yaptıranın asıl adının Ahî Paşa olmayıp, 765 (1364 'te tanzim edilen bir vakfiye ile Muhammed Muhyiddin olduğu, fakat Ahî Paşa adıyla şöhret kazandığı ve Tokat mahalleleri arasında eski tahrirlerde'görülen Cema'.eddin Hoca mahallesinde bir zaviye, cami ve hamamı

bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu hamam bugün Mustafa hamamı diye anılmaktadır. Son sene'erdeki tamiri esnasında. Eretna Bey devrinde yaşamış Hacı Ahmed adında birinin zaviyesine ât bir kitabe de bulunmuştur. Fâtih devri sonlarında ve Ba-yezid II. devri baş'armda şehzade hası o'a-rak tâyin edilen Tokat şehrinin, 360.100 akçe olan resim ve vergilerinden bir kısmı mukataa ile (boya iane, bozahâne, mumhâne, gaile, at ve koyun pazarı... 102.700), bir kısmı emânet suretiyle (meyhane, han niyabet bağ ve bahçeler, resmi âb ve mezâri'-i şeh. bâc-1 şeh. .., 244 085 , şeh- i ihtisâbı 13 000) ve yedi adet değirmenden (315 akçe) tahsil olunuyordu; has bahçe demek'e mâruf bahçe i 1s, iki baştan (mâikâne ve divanî hisseleri ile) imaret vakfı idi (tafsilât iç'o bk. h. 890 tarihli *Topu defteri*).

Bayezid II. devrinde Tokatla a âkalı en mühim hâdise, Şah îsmâ'il'in Tokat bölgesine gelmesiyle, şi'îliğin bu hav iide yayılması idi. 911 (1505)'de Şah îsmâ'il, Erzincan'a hücum e:miş, sancak-beyi Tokatlı Ab: urra.man Bey şehid oluncaya kadar Erz'ncau '1 savunmuş. nihayet Safevî hükümdarı Tokat üzerine yürümüştür.

Bu sırada Tokat sareak-beyi, Amasya'ı Men med Paşa-zâde Ali Bey olup, Şâh îsmâ'il'i Tokat'^ sokmamı|tı Sonradan Şâh îsmâ'il'e bağlı Nurettin Aü, Tokat ve Niksar taraflarında şi'îliği yaymaya ve karışıklıklar çıkarmaya teşebbüs etmiş ise de, Amasya'da bulunan şehzade Ahmed ile Yuûar-Kıstı Sinan Paşa, onun bu hareketini önlemeye çalışmışlardır. Bu sıralarda Celâl adındaki eşkıya (1510 —1j11jil e Baba Zu 'n-nûn adlarındaki iki şâhsın da Tokat bölgesinde şi'îliği yaymaya çalıştıkları görülür. Bu hal,

sonradan Yayuz Sultan Selim

'in bu mes'ele ile yakından ilgilenmesine se* beb

olmuştur. Şehzade Selim ile babası Bayezid II.

arasındaki mücâdelede, Tokat kısmen harekât sahasında kaldı.

Kanunî devri başlarında, Tokat ve Amasya

taraflarında zaman-zaman şî'î mezhebini müdâfaa

ederek ve aynı zamanda bölgenin içtimaî ve iktisadî

dengesizliğinden de' kuvvet alarak karışıklıklar çıkaran

eşkıya yüzünden. Rumiyye-i Sugra eyâlet merkezinin

Tokat 'tan Sivas 'a nakledildiği, beyler-beyilerin Tokat 'ı

tamamen terk ile, devamlı olarak orada ikamet ettikleri

ve Tokat 'in da bir voyvodalık sayıldığı görülmektedir.

Bu devirdeki İran harpleri sırasında, pâdişâhın bâzan

Tokat 'tan geçtiği ve Rumeli eyâlet askerine Tokat bölgesinin

kıstak olarak gösterildiği de olmuştur (Solskzâde,

Tarih, s. 525).

XVI. asır sonlarına doğru başlayan İran harplerinde

ve Celâli isyanlarında da Tokat bâzı mühim hâdiselere

sahne oldu. 1585 'te şark serdarlığında bir değişme

olduğu zaman, eski serdar Feri) a d Paşa ile bu vazifenin

kendisine tevcih edildiği' sadrâzam Özdemir-oğlu

Osman Paşa Tokat'ta buluşmuşlardı (Selâ-nikî, *Tarih*, s.

188).

Kara-Yazıcı Abdülhalim, isyanı sırasında Tokat

bölgesini yağma ettikten sonra, Sokul-lu-zâde Hasan Paşa

'nın takibinden kurtulmak üzere. Çenik dağlarına kaçmış,

Hasan Paşa'da Tokat'ı, harekât üssü yapmıştı. Ancak,

Kara -Yazıcı'nın ölümünden sonra yerine geçen kardeşi

Deli Hasan ve avnesi, paşa'nın Diyar-bekir 'den gelen

ağırlıklarını ve Cennet Bağı denilen köşkünü yağma

ettikleri gibi, Tokat'ı da yaktılar ve Hasan Paşa'yi Tokat

kalesinde muhasara ile kendisini şehid ettikten (160*;

sonra çekildiler. Fakat, Kara-Yazıcı'nın bir kısım kuvvetleri Tokat civarında kaldığından, isyan havası kaybolmadı. Kaîender-oğîu îe bsrlkte hareket eden Tokatlı Ağaçeri Pîri Uzun Halîl, Kara Saîd gibi eşkıyaların Tokat bölgesine çok zararları dokundu. Nihayet Kuyucu Murad Paşa, Anadolu 'daki Celâli isyanlarını bastırmaya me'mur edildiği vakit, 1609 'da Tokat 'a da uğradı (tafsîlât için bk. Peçe-vî, *Tarih*, II. tür. yer.; Naîmâ, *Tarih*, 11, tür. yer.; Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, tür. yer.). Bu aralık, Tokat, he:halde epeyce tanındığı ve zenginliği dikkati çektiği iç'n, Valide Sultan hası yapıldı (1617) ve Evliya Çelebî'ye göre buradan *senede* ehemmiyetli bir meblağ gönderilmeye babandı {*Seyahatname*, V, 57). 1622 'de Abaza Mehmed Paşa, isyanı sırasında Tokat 'n geldi ve onu tâkib eden^serdar ordusu da bir kışı Tokat'ta geçildi (1&24). Ertesi sene sadrâzam Çerkeş Mehmed Paşa ve ordu

4<>8 TOKAT.

defterdarı Bakî Paşa kısa bir fasıla ile Tokat 'ta öldüler. Bu sırada Mardin muhafazasından Tokat'a gelen vak'anüvis Peeevî İbrahim Efendi, vezîr-i âzamin emriyle Tokat darphânesi hizmetine me'mur olmuş ve hazînede bulunan züyuf akçeden kısa bir zamanda ayarı sahih üçyüz yük akçe kestirmeyi başarmış, daha sonra da, yeni sadrâzam Hafız Ahmed Paşa 'nm ordu defterdarlığına getirmek istemesine rağmen, o sâdece Tokat defterdarlığı ile iktifa etmişti (krş. Peçevî, *agn. esr.*, II, 4<>î).

Bundan sonraki Anadolu harekâtında (1627) serdar Halîl Paşa ordusunun, ertesi sene de vezîr-i âzam Husrev Paşa ordusunun, Tokat 'ta çadırılı ordugâhta kaldığı ve ikincisininbu esnada sipahilerin çıkardığı hâdiseleri bastırdığı, daha sonra bir kısım âsîleri te'dip vazifesiyle

Tokat'tan ayrıldığı görülmektedir. Bilâhare, gerek kul taifesinin Husrev Paşa 'yi iltizam ederek yaptıkları edepsizlikten, gerek Bagdad '1 zapta memur edilmişken başarısızlığa uğramasından dolayı. Tokat'ta bulunduğu sırada katline ferman çıktı ve Diyarbekir beyîer-beyi-liğî vazifesiyle Tokat üzerine Murtaza Paşa gönderildi. Şehir dışında her iki taraf arasında fecr çarpışma vuku buldu ise de, Murtaza Paşa'nın isabetle aldığı tedbîrlere netîcesinde, ezcümle, Bedevî Çardağı denilen Tokat kalesinden,

Husrev Paşa 'nm ikamet ettiği ve eskiden Tokatlı defterdar Osman Efendi 'nin olan haneyi topa tutturmasından sonra, Husrev Paşa ele-geçirildi ve pâdişâh fermanının hükmü yerine getirilip malları zaptolunarak, 1631'de İstanbul'a götürüldü (tafsilât için bk. Naîmâ, *agn. esr.*, 111. tür. yer.). Evliya Çelebî 'ye göre, Husrev Paşa, Tokat 'ta Çul -Kestirenoğlu Sarayı denilen konakta öldürülmüş ve yine ona göre, Murad İV. da Tokat 'a geldiği zaman burada kalmıştı (*agn. esr.*, V, 62,71). Sultan Murad, Revan seferinden dönüşte (teşrin II. 1635), Sivas 'tan gaîerek Tokat 'ta bir gün kaldı ve Amasya 'ya geçti. Ertesi sene sadrâzam Bayram Paşa, yine İran seferi hazırlıkları sırasında Tokat 'a gelerek, bölgeden buğday, arpa ve şâire tedârik etti. Sultan İbrahim devrinde de Tokat, Sivas valisi İken, Anadolu 'daki yolsuzluklara ve haksızlıklara karşı isyan eden Vardar Ali Paşa 'nm bir müddet kaldığı ve burada birçok şî. kâyetleri dinlediği yer oldu (1647—1648). Bir müddet sonra Melek Ahmed Paşa ile birlikte Evliya Çelebî Tokat'a gelmiş (1656) ve bu esnada *Segahatnâme* 'sine dere ettiği Tokat hakkındaki değerli bilgilerle, şehrin topog-rafiyası, kavmî, içtimaî, iktisadî ve kültür durumunu bize tanıtmıştır.

Segahatnâme 'de.

şehirdeki birçok mîmârî eserler (msl. Fazlı Ağa Ham, Abdurrahman Paşa Hanı v.s., İbşir Paşa Mihmanhânesi, İbrahim Paşa, Osman Paşa-oğlu sarayları, Pazarcık, Pervane ve Ali Paşa hamamları v. s.) hakkında geniş bilgi verilmiştir (bk. *Segahatnâme*, V, göst. yer.). Bütün bunlar, XVII. asır ortalarında Tokat 'in ne kadar gelişmiş olduğunu açıkça göstermektedir. Tokat 'ta îmâl edilip Venedik 'e satılmak üzere gönderilen (1041 = 1632) suf kumaşlar ile üg'li Galata mahkemesinin bir sicili için bk. T. Gökbilgin, *Venedik devlet arşivindeki Türkçe belgeler, Belgeler*, sayı **9—18**, s. **139** \

Evliyâ Çelebî ile hemen-hemen aynı devre rastlayan Kâtib Çelebi 'nin Tokat hakkındaki tavsifi de mühimdir (krş. *Cihannümâ*, s. 623). XVII. asır sonlarında başlayan imparatorluğun gerileme devrinde, Tokat, yine birçok isyanlara ve karışıldıklara sahne oldu; XVIII. asırdaki Rus ve İran savaşlarında bir kavşak noktası ve ticâret merkezi olması hasebiyle, ağır vergilere ve yağmalara mâruz kaldı. Bu devirde Sivas valilerinin zulmü de Tokat 'a te'sir etmişti. Valilerin, barış zamanlarında hazeriye, savaş zamanlarında bir kat fazlasıyla seferiye adı altında iki türlü vergi almaları gerekirken, âmediye, devriye, ikramiye, bahçe -beha, zahîre-beha gibi çeşitli adlarla halkı soydukları, devletin bu gibi yolsuzlukları yasaklamasına rağmen, bu türlü soygunculuklarını sürdürdükleri görülmektedir. Askerî makam sahipleri ise, Tokat köylülerini kurban akçesi, konak akçesi, gel-geç akçesi gibi birçok angaryalara sokuyorlardı. Meselâ sadrâzam Siyavuş Paşa zamanındaki sipahi ayaklanmalarına karışanlardan biri de, Tokat kethüda emîrs Ebu '1-Seyfoğlu Hamza Ağa idi (1687)• Bunlar mukataaiarın

sipahi silâhtar -zadesine verilmesi hakkındaki isteklerini devlete kabul ve bu zorbalardan Hamza Ağa 'yi da Tokat voyvodalığına tâyin ettirmişlerdi ki, bu adam, Tokat'a gelir-gelmez soygunculuğa başlamış ve birçok zorbalıklara girişmişti. Bu sıralarda eşkıyalık o derece artmıştı ki, Tokst kadılığına tâyin edilen birisinin Üsküdar 'dan Tokat 'a varıncaya kadar bütün kadılara, ilgiliyi salimen me'mûriyet mahalline ulaştırmaları için yanına adamlar ve kılavuzlar katmaları hususunda ferman gönderilmesine mecburiyet hâsıl olmuştu. Bu bölgede eşkıyalık yapan aşiretler de bulunduğundan Tokat 'tan serdengeçti yazılmasına lüzum duyulmuştu. XVIII. asır başında meşhur Fransız seyyahı Tournefort, Erzurum'dan Tokat'a gelen bir kervana katılıp, Tozanlı vadisini geçerek, 28

TOKAT. 409

eylül 1701'de Tokat'a gelince, burasının Erzurum'dan çok daha büyük ve güzel olduğunu müşahede etmişti. Tournefort, gelişinden önce büyük bir yangının şehri nasıl tahrib ettiğini ve ticarethanelerin bu yangından ne kadar büyük bir zarar gördüğünü kaydettikten sonra, şehirde bir kadı, bir voyvoda, bin kadar yeniçeri ile yeniçeri ağası ve bir kısım sipahiler bulunduğunu, burada 20.000 Türk, 4.000 Ermeni, 300 kadar da Rum ailesinin yaşadığını yazmaktadır. Şehirde 12 tane minareli camiin, 7 kilisenin bulunduğunu, ipek ve bakır imâlatının mühim bir yer tuttuğunu, maden cevherinin Gümüşhane ve Kastamonu 'dan getirildiğini, aynı zamanda sarı maroken ve deri imalâtının da faal olduğunu, bunların Küre 'den Samsun 'a oradan da deniz yoluyla Romanya'nın Kalas iskelesine götürüldüğünü belirtmektedir. Tournefort, ayrıca Tokat '1 Küçük Asya kıt'asının ticâret merkezi saymak

lâzım geldiğini de ilâve etmektedir {tafsilât için bk. *Relation d'un vogage da Levant*, Paris, 1717, s. 431 v.dd.). 1737—'742 arasında şarkta seyahatler yapan İngiliz seyyahı Richard Pockocke, Tournefort 'un Tokat hakkında verdiğ' bilgiye fazla bir ilâvede bulunmamaktadır (krş. *Vogages de Richard Pockocke*, Neuchatel, 1773, V, 192 v. dd.).

Selim III. devri ıslâhat teşebbüslerinin Tokat 'ta da te'sirleri görülmüş olup, panayır kurulması, evlenme işlerinde yenilikler, zorbalara karşı az-çok müessir tedbirler ile bâzı ufak tefek imar hareketlerini bu arada sayabiliriz. Eşkıyalık azalmış ise de, resmî makamların soygunculuğu ve zorbalığı durmamış, sâdece şekil değiştirmiştir. Tokat, sürgün yeri hüviyetini koruduğu gibi, yine güzergâh olması sebebiyle, birçok askerî birliğin ve yabancı hey'etle-rin konakladığı bir şehir olmuştur. Tokat şehrinin asayışı ile vazifeli serdarlar yeniçeri ağalarının.mektupları ile tâyin olunurken, 1797 'de Haseki Hacı Ali Ağa adında birinin, ser-darhğı evvelâ mektupsuz zaptettiğini, sonra mektup gönderildiği halde yeniçeri ocağına ayrılan ve serdarlık caizesi denilen parayı yolla-maması üzerine, müterakim caizelerin derhal ocağa gönderilmesi ve bir daha serdarlığın kimseye zaptettirilmemesi emrolunduğunu görüyoruz. Bu sıralarda Tokat kalesine hapsolu-nanlar arasında Gümüşhâneli Tahun-oğlu Süleyman, Tokatlı Çatan-oğlu Hüseyin, Mısır'ın Fransızlar tarafından işgali üzerine vuku bulan savaşta esir alınanlardan 20 Fransız f !799 \ vezirliği alınan Şeyh-zâde İbrahim Paşa (1803 \ Sivas valiliğinden ve vezirlikten ckarılan Mehmed Paşa (1804), seferlerde ser-1 'arın katındaki vazifelilerden olup, hırsızlığı görülen bâzı kimseler (1807), Erzurum valisi ve şark seraskeri

iken azledilen ve vezirlikten çıkarılan İbrahim Paşa (1810), diğer bir Erzurum valisi Emin Paşa (1813). Kütahya sancağından Süleyman adında bir zorba, Bor müftüsü Hacı Mehmed (1816), istanbul'daki

Ermeni patriği Bogos'un şikâyet ve talebi üzerine eski patrik Abraham (1816), bâzı sekban-başu ve kapıcu-başu gibi devlet merkezi görevlileri ile istanbul baruthanesi gü-herçilecisi Mehmed(1817) bilhassa zikredilmelidir. Sık-sık asker istenilmesi, bâzı yerler ahâlisinin başka yere göçmesine sebep oluyordu. Bir defa Tokat 'a bağı Kâfurni nahiyesinin bu yüzden tamamen boşaldığı görülmüştü. Delil ve tüfenkçilerin gittikleri yerde çeşitli adlarla yolsuz para toplayarak halka zulüm yapmaları da sık-sık rastlanılan hâdiselerdendi. 1214 (1800)'te Tokat voyvodası Lütfullah Bey 'in Tokat 'taki kalhane nizâmını bozması, bakır tüccarlarından haksız yere cerime alması, tüccarların Tokat 'ı terk etmelerine yol açmış, bu yüzden bakırları alacak kimse bulunamamıştı. XiX. asırda dikkate değer diğer bir hâdise de, 1805 'te patlak veren ve Trabzon valisi Tayyar Paşa ile Yeni-il voyvodası ve Tokat mukataat nâzın Cebbar-zâde Süleyman arasında cereyan eden mücâdelelerle Tokat halkının huzurunu kaçırmalarıdır (tafsilât için bk. Halis Turgut CinK-oğıu, *Osmanlılar zamanında Tokat*, Tokat, 1941. s. 43 v.dd.). Bütün bu huzursuzluk'ara rağmen, Tokat 'ta san'at ve ticâret hayatının, canlılığını bir dereceye kadar sürdürdüğü görülmektedir. Meselâ, Tokat dokumacılığı kayda değer bir seviyededir. Nitekim 1831'de Rusya ile yapılan ticâret antlaşmasında ihraç edi-lecek mâmûi maddeler arasında „Tokat yorgan yüzü" nün de

bulunması, dokumacılık ve boyacılığın hâlâ iyi bir durumda olduğunu göstermektedir. Şehirdeki muhtelif hanlarda (Voyvoda Hanı, Müftü Hanı, Ballı Hanı) ticâret yapan Ermeni tüccarlara Avrupa, İran ve Hindistan ile ticârette buldukları Avıu-palı tüccarla) in hâiz oldukları imtiyazların verildiği, öte yandan çeşitli işler için, meselâ, Tersâne-i âmire'de gemi inşâsında, Trabzon 'daki bir kışla yapımında, Tokat'tan usta işçi istenildiği de görülmektedir.

Bundan sonra da Tokat, Sivas valiliğine bağlı ve bu valilikçe tâyin edilen müte sellim, muhassıl gibi adlar taşıyan idareciler tarafından, bir kaza şeklinde idare edildi, 1294(1877) devlet sâl-nâmesi, Tokat'ı, Sivas 'a mülhak kazalar (diğer kazalar..... Ha fik, Darende, Divriği.....-Gürün } arasında gösterdiği gibi, o sırada Amasya ve Şarkî

/

4io

Karabisar bu eyâletin birer sancağı idiler. IZ97 (1879/îSSo) sâl-nâmesi de, Sivas vilâyetinin merkez sancağının mülhak kaza ve nahiyeleri arasında „Tokat ma' Turhal" nahiyesi şeklinde, sâdece Tokat kalhanesi müdürünü vilâyet idarecileri sırasında kaydetmektedir. Müteakip senenin sâlnâmesi ise (1298=1880/1881), artık Tokat'ı da bu eyâlete bağlı diğer üç sancaktan biri olarak. Erbaa, Zile, Niksar kasabaları ve Artukâbâd nâhiye-siyle belirtmektedir ki, bu durum aş.-yk. imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. 1306 (1888/1889) ve 1314 (1896/1897) sâl-nâ-melerinde merkez sancağına bağlı nahiyeler (Turbal, Kazâbâd Dimorta, Necib, Aîmus-ı Kebir, Çiftlik, Çardak...) birer-birer gösterilmiş

ve Tokat merkezine bağlı 237 köy bu'un-duğu da kaydolanmuştur. 1325 (1907; *Sivas vilâyeti sâlnâmesi* 'nde ise Tokat sancağının teşkilâtını şöyle görüyoruz: Ulâ evveli rütbesiyle bir mutasarrıf, mutasarrıf muavini, nâib (İzmir pâyeye-i bahrevî rütbesiyle), muhasebeci, tahrîrât müdürü, liva idare meclisi, nüfus, muhasebe, vergi, evkaf, defter-i hakanî dâireleri, evkaf, ferah ve tedkîk-i senedat komisyonları, zirâat bankası, tarik mekâbir idaresi, tarik komisyonu, maârif komisyonu, polis dâiresi, bidayet mahkemesi, kalhane-i âmire, telgraf ve posta idaresi, belediye dâiresi, idadi mektebi, düyûn-ı umûmiye dâiresi, tahsilat komisyonu, zirâat ve sanayi, ticâret odaları, vesâit-i nakliye-i askeriyye komisyonu, Kazaları yine Niksar, Erbaa, Zile olmak üzere üçtür. Tokat, 1921—1923 seneleri arasında müstakil bir liva hükmünde kalmış, Cumhuriyet devrinde ise, diğer livalar gibi vilâyet hâline getirilmiş, Reşadiye ve Artukova kazaları da Tokat'a bağlanmıştır.

Tokat'ın zamanımıza kadar gelen tarihî eserleri arasında evvelâ, Fâtih devrine âit olup, kitabesi 878 (1473) tarihini taşıyan, Kazancılar 'da Sultan Hamamı yakınındaki Hacı Tarttan Mescidi 'ni saymak îcab eder. Bunun banisi aslen Astırhanlı olan Haydar b. Muhammed al-Hâcc Tarhâni 'dir (krş. Halil Edhem, *agn. makale*, s. 740 v. dd.). Voyvoda Hanı'nın karşısında Meydan Camii adını taşıyan veya Hâtuniye de denilen eâmi ise, kitabesinden de anlaşılacağı üzere, Bayezid II. devrine âit olU[>, bu pâdişa'ı tarafından annesinin hâtırasına 890 (1485)'da yaptırılmıştır. 898 (1493/1493) tarihli vakfiyenin de belirttiği gibi, bu eâmün yanında inşâ edilen güzel bir medrese ve

imaretten bugün hiç bir eser kalmamıştır (tafsilât için bk. Halil Edhem *agn. makale*, göst. yer.; krş. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, V, 58 v.d.), Kanunî devrinden bize intikal eden eser ise. bugün hükümet konağı civarında, Behzad çarşısı denilen yerde 942 (1535/1536) 'de yaptırılmış olup, bugün Behzâdiye Camii veya Hacı Behzad Veli Camii diye anılmaktadır. Evliya Çelebi'nin de methettiği bu eâmi ile birlikte, banisi, Oğul Bey denüen bir çeşme de inşâ ettirmiş ve bunlara 600 dinar ile bit ■pazarında altı dükkân vakfeylediğini kitâbe-sicde belirtmiştir. Bu camiiin yanındaki birkaç Selçukî lahdi de, Tokat tarihini alâkadar etmesi bakımından burada zikre değe. XIX. asırda Sivas valisi Reşid Akif Paşa nın Gü-menek köyünden getirterek burada saklattığı bu sandukaların kitabelerinden, Tokat tarifline adı karışanlar olması gereken Nasreddin Emîr Isâ b. Sadreddin Konevî, Nasıeddin b. Nasreddin b. İmâdeddin (ölm. 836=1432/1453), Bali Çelebi b. Yakub Ağa (öim. 878=1473/ 1474" adındaki kimseleri öğreniyoruz (bk. Uzun-ça»şihoglu ismail Hakkı, *agn., esr. s. 36 v.d.*). Selim II. devrinden biz.e kalanlar ise. Yaş Meydan mahallesinde bulunan ve merar k:tâ-besindeki bir mısraın okunuş şeklinden anlaşılan Kemer Ali Paşa Camii ve avlusundaki türbedir. Halil Edhem 'in Tokat 'in en yüksek âbidelerinden biri olarak vasıflandırdığı bu câmi,Ba-yındır-oğiu Mustafa B e y i n mtzlr kitâbelerindeki 972 1564/1565) ve 980 (1572/1573) tarihlerinden an'aşıldığına göre, o sıralarda yaptırılmış, ancak bu Ali Paşa—ki, Evliya Çelebi'ye göre Koea Ali Paşa—'nmhüviyeti oldukça meçhul kalmıştır. Bir rivayete ve Mustafa Bey kitâbesicdeki kayda göre, Ali Paşa, Bayezid 11. 'in dâmâdı olmuş,

sonradan bir suçu yüzünden Tokat'a nefyedilmiş, daha sonra da Süngüt çayırında îdam edilerek buta-daki türbesine defnedilmiştir. Diğer bir rivayete göre ise, Ali Paşa, Şehzade Bayezid'in dâmâdı olup, ocun han'da öldürülmesinden sonra, o da Selim II. devrinde Tokat'ta katledilmiş ve buraya gömülmüştür. *Amasya tarihi* müellifi Hüsâmeddin Efendi'ye atfen Halil Edhem Bey'in belirttiği diğer bir husus da, Ali Paşa'nın silsilesinin Eretna Bey'e dayanmasıdır ve Horosoğlu Hanı'nda medfun Pîr Ahmed Bey gibi Eretna oğullarının olması lâzım gelir. Evliya Çelebi'nin Koca Ali Paşa Camii'ni tavsif ve metne kaydettiği gibi, caminin kapısı musanna, mihrap ve minberi safî sarı mermerdendir. Tokat'ta Çorum'daki çifte hamamlar bu caminin vakıflarındandır (krş. Halil Edhem, *agn. makale*; Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *agn. esr.*, aya. yer.; H. Tuğrul Cinlioğlu, *agn. esr.*]. s. 53 v.dd.),,

Tokat'ta XVI. asır sonlarında yapıлып bugün de mevcut olan eserler arasında birisi, TOKAT. 4«

İvaz Paşa mahallesinde, Hacı Mahmud b. Hacı Ahmed adında birinin 1002 (1593/594) 'de yaptırdığı ve Acebşîr Çeşmesi diye anılan çeşme ile Müftü mahallesinde Mûsâ Bey adında bir zâtın 1004 (1595/1596) 'te yaptırdığı diğer bir çeşmeyi, ayrıca Eski Kasabhâne Çeşmesi diye anılan ve Sulu Sokak semtinde bulunup, Sefer Beşe b. Mustafa 'nın 1063 (1652 / 1653)'te yaptırdığı çeşmeyi zikretmek îhtiyaç eder. Mehmed IV. devrine âit eserler arasında ise, 1090 (1679) 'da yaptırılan Ulu Cami ile Örtmeli mahallesinde Genç Mehmed Paşa 'nın yaptırdığı (1097=1685/1686) medrese kayda değer (krş. Halil Edhem, *agn. makale*)

Uzunçarşılıoğlu ismail Hakkı *ayn. esr.*, tür. yer.; H. Turgut Cinli-oğlu, *ayn. esr.*, tür. yer.). Bugün elimizde bulunan 929 (1523) tarihli bir *Tahrir defteri'n'm* Tokat'ın XVI. asır başlarındaki iktisadî hayatı ve gelirleri hakkında verdiği bilgiyi şöyle sıralayabiliriz : meyhane ve bozahâne ile gaile pazarı ve şem-hâne mukataalarmdaa senede 260 767 akçe, boyahane mukatsasından senede 83,334 akçe, „mukataa-i ihtisah ve pazar-1 esb ve resm-i ganem ve pazar 1 rişte [iplik pazarı]"den senede 58.334 akçe, damşra ve kapan mukataasmdan senede 38.334 akçe, „mukataa-i cerâyih ve beytü İ-mai"dan senede 59 234 akçe, mizaa-ı harir mukataasmdan senede 266.636 akçe. Bu sıralardaki Tokat şehri evkafının başlıcaları da şunlardır : Hacı Ömer Medresesi (divanî geliri 1.050, malikâne geliri 1,050), Bayezid İ. 'in validesinin istanbul'daki türbesine vakfedilen kervansaray (17.000 akçe \ Hacı ivaz Paşa Medrese ve imareti evkafı olarak kervansaray, bezzâziye, attâriye, gazzaziye ... dükkânları (33,000 akçe), Mevlânâ Emîr Medresesi (di-vânî 3 440, malikâne 3 440), Haraza Bey b. Bicar Meseldi, Veîed-Î Kâblu Ziviyesi. Ahî Evren ve Misafir Bey Zaviyeleri, Fağfur Paşa evlâdı. Medrese-i Kebat ve Dârüşşifâ, Dâ-rülhadis Medresesi vakıfları ve daha başkaları ki, bunlara âit bir bedestan, üç kervansaray, 271 dükkân, 40 bağ ve babçe vesaire ile 90.696 akçe gelir kaydolunmuştu. Aynı tahrir delteri (Başvekâlet Arşivi, *Tapa defterleri*, nr. 387)'nia sonunda, Tokat şehri ve kadılık bölgesi olan nahiyesi umumiyetle şöyle görünmektedir: üç kale (Tokat, Yıldız, Gelımı-gad kaleleri), iki şehir (Tokat, Ciscife), 51 müslüman ve 8 zimmî mahallesi, 276 k5y. 122 mezrea, 27 çiftlik, 1 cemaat, 1 boyahane, 11 değirmen, 2 çayır, 1 sazlık, 6 hamam, 8 medrese, 15 zaviye, 16 sâhifa-i mük,

28 zâviyedâr. 54 sipâhi-zâde, 1 derbendei, 13 kale sabiti, 1 kadı, 48 kale müstahfızı, zaimler, sipahiler, müsellemler (98 nefer), 5.555 müslüman hanesi (2.235 mücerret ile) ve 1.437 küberân hanesi (547 mücerret ile), gelirleri yekûnu 2.158.723 akçe (bunun 1.726.638 akçesi divanî, 425 437 akçesi malikâne ve 6.648 akçesi de müsellemiye yâni müsellemlere âit) idi ki, bunların bilhassa Tokat şehrinden ve sâdece bir cemaat ile bir köyden elde edilen 835.750 akçesi pâdişâh haslarına, 13 köy ve 2 çiftlikten elde edilen 112.114 akçesi Rum eyâleti beyler-beyinin basma, 237 köy, 112 mezrea ve 25 çiftlik ile bir de Cmcife kasabasından elde edilen 697.614 akçesi zaim ve sipahiler timariarma. geri kalan 425.437 akçesi de evkaf ve emlâk sahiplerine âit idi (krş, ve tafsilât için bk. *Tapu defteri*, nr. 387).

Yine bugün elimizde bulunan ve 1772 senesine âit *bir Şer'î s cil defteri* 'siden ise, XVII. asır sonlarında Tokat'ta mevcut ticâret ve san 'at şubeleri hakkında teferruatlı bilgiler elde edebiliyoruz. Buna göre, Evliya Çelebî 'nin 100 sene kadar önce istanbul 'da tesbit ettiği çeşitli esnaf teşekkülleri, ha tarihte Tokat'ta hemenhemen aynı olarak mevcut görülmekte olup, şunlardır : sareçlar, gazan'ar ve iplikçüer, mutafısr, nâlinler, kundakçı ve k1-îınççılar, debbsğlar, cilâcılar, kavuk ve tskye-ciier, kürkçü ve kalpakçılar, kazancılar. hurdacılar, kiremitçi ve çömlekçiler, tarakçı ve ç1krıkçılar, pamukçular, kuyumcular, semerciler, palancılar, keçeciler, urgancılar, kavaflar ve dikiciler, terziler, bezzazlar, kolukçuiar, eskiciler, kalaycılar, kerpiççiler, boyecılar, ekmekçi ve çörekçiler, peştemalcılar, kırışçiler, demirci ve çilingirler, keresteciler, halaçısr. ksdayıf-çılar, elvancılar. şerbetçiler, nalçacılar, erSrteüier.

taşçılar, şıracılar. Aynı kaynaktan, Tokat 'ta gıda maddeleri ile hayvan ve gayr-ı menkul fiyatları da anlşışuattaıfir. İYİsselo, Tokat 'in çeşitli mevkiilerindeki bağ'ar 20 - 1.000 kuruş arasında değişmektedir. Ak Değirmen yukarısında bir bağ 150 kuruş iken. Cemâl bağlarında 16 çiftlik baş 1.000 kuruş. Han Yazısı mevkiinde 2 çiftlik bağ 20 kuruş, Ki-nmlık mevkiinde bir ta'sta bostanlık 80, San Hasan mevkiinde bahçe îg° kuruş etmektedir. Keza, Yeş Meydan 'da bir menzil (ev; 250 kuruş, Soğuk Pıctr mevkiinde bir ev 800 kuruş, Semerciler 'de bir dükkân 400 kuruş, 1 eskici dükkânı 100 kuruş, Büyük K.opıü mey-dacîsda bir göz de&'rmeıı 300 kuruş idi. Bir sığır ineği 6—10 kuruş arasında satılmaktaydı. Bir atlas yorgan 3 kuruş, bir döşek 1 kuruş, işitme yorgan. 6 kuruş, bir Cansık kilimi 5 kuruş, bir şalvar 1 kuruş, 8 Tokat bavlesu îo kuruş idi (tafsilât için bk. 5er'i i içil defteri 'nden naklen H. Turgut Cini-oju, ot/n. esr., III, 92 v.dd.),

412 TOKAT — TOKTAMIŞ.

Tokat 'tan birçok âlim, şâir, hattat ve devlet adamı yetişmiştir. Bunlar arasında bilhassa Fâtih devri âlimlerinden Molla Husrev, yine Fâtih ve Bayezid II. devirlerinde müsbet ilimlerdeki geniş bilgisi ve hür düşünce sahibi olması ile şöhret yapmış olup, sonra koyu bir taassuba kurban giden Molla Lütfi (Tokatlı, Sarı), meşhur İbn Kemal, Murad II. devrinde eîerleri bulunan müderrislerden Seyyid Ali Kuzâtî (Tokatlı, Sim. 1436), Fâtih devri şâirlerinden Melihî, Hacı Yusuf (öim. 1499), Yavuz Selim devri şâirlerinden ve Necâtî 'nin muasırı Vâlihî, Tâlib Mehmed Dede (Sim. 1689), Murad III. devrinde yaşamış ve *Acâyib-nâme-i Hindistan* adıyla bir seyahatnamesi olan, Seyyah lakabıyla meşhur Ahmed Efendi, Saray Hocası adıyla

tanınan ve 'Arâ'is al-hatt adlı bir risalesi bulunan Hattat Ahmed (öim. 1715), eserleri ile mâruf müderris Mustafa Efendi (öim. 1782), meşhur şâir Kânî (öim. 1791), yeniçeri ocağının kapatılmasında Mahmud II. 'a yardım eden Kadı-zade Mehmed Tâhir Efendi (öim, 1838), Emîr Buhârî Tekkesi şeyhi olup, Arapça ve Türkçe eserleri bulunan Emin Mehmed Efendi (öim. 1/45)• Emrah ile birlikte yurdu dolaşan halk şâiri Nûrî (öim. 1883) gibi ilim adamları, şâirler ve hattatlar zikredilebilir. Devlet adamları arasında da Murad II. devri vezirlerinden Hacı İvaz Paşa (öim. 1429), Kemankeş Mahmud Paşa (öim. 1081), Genç Mehmed Paşa (Sim. 1696), Hasan Hakkı Paşa (öim. 1855), Hacı Ali Paşa (öim. 1891), Gâzî Osman Paşa (öim. 1897)s Köse İsmail Paşa (1909 'da Tokat mebusu) gibi kimseler, kayda değer şahıslardır. Mütâreke devrinde Dâmad Ferit Paşa hükümetinde bir aralık şeyhül'siâmhk yapan Müştak Safari Efendi ise Büyük Millet Meclisi 'nin ilk Hâriciye vekili Bekir Sâms Bey de Tokatlıdır (diğerleri için bk. *Osman'ı müellifleri*, tür. yer.; H. Turgut Cinlf-oğlu, *ayn. esr.*, tür, yer. \

B i b l i y o g r a f y a : Metinde zikredilenlerden başka bk. Başvekâlet Arşivi, *Topa defterleri*, nr. 2, 15, 19, 79- 85, 98, 287, 389; Ibnülemin tasnifi, *Evkaf*, nr. 178 v h. 1079), **181 (h. 1087), 1000 (h. 1086), 1191 (h. 1088), 1252 (h. 1084), 1421 (h. 1088), 1435 (h. 1086), 1845 (h. 1083), 1889 (h. 1087)**; *Mühimme defteri*, nr. 79 rh. 1019),s. 135 , Top-kapı Arşivi, E. 11778 (XV. asır), D. 1789, 1865, 3461 (h. 999—1080); Yakut, *Mu'cam al-baldân* (Beyrut, 1956), II, 59; İdrisi, *Nuzhat almüştak fi' htirâk al-5j âk*, Nuru-osmâniye kütüp., nr. 3037; Muhammed b. 'Omar BSyazid b. =Aşık,

Manâzir al-'avâ-Um, Ayasofya kütüp., nr. 3466, var. 234;
Sipâhî-zâde, *Aviah al-masâltk*, Es 'ad Efen di, nr. 2039, var. 149; *Tarik al-raşSd*, Bayezid kütüp., nr. 4689, var. 53 ; Şemseddin Sâmî, *Kâmüs al-a'lâm*; Ahmet Refik, *Anadolu 'da Türk aşiretleri* (İstanbul, 1930 \ tür. yer.; *Türkiye Cumhuriyeti Devlet sal-nâmesi 1926—1927*, *Geographie D'Aboulfeda* {Fr&tis trc. ;, Paris, 1883, I/1, 139; Tavernier, *Voyage en Turquie...* (Rouen, 1724), 1, 42 ; Kinneir, *Journey through Asia Minör* (London, 1818 \ s. 556; Bore, *Correspondance et memoires d'un voyage en Orient* (Paris, 1840 ", I, 324; Hamüton, *Researches in Asia Minör* (London, 1842 \ I, 351; Jaubert, *Relation de voyages en Orient* (Paris, 1843)ı "> 387 ; Ritter. *Erdkunde*, XVIII, m; ayn. mil, >v/ein ■ *Asien* (Berlin, 1858), I, 119 —133; Vivien de St-Martin, *Asie Mineure*, I; V. Cuinet, *La Turçue d'Asie* (Paris, 1890), 1, 703; Moltke, *Briefe aus der Tiirkei* (Berlin, 1911), s. 216; Aadersen, *A Journey of Exploration in Pontus* (Bruselles), s. 63; Taeschner, *Das Anaiolische Wegenter* (Leipzig). (M. TAYYIB GöKBİLGtN.